

ערד בין כסיף לבריר: ממשליות של שליטה מזניחה

Arad between Kasif and Barir: governmentality of Abandoning Surveillance

בתיה רוזד

מבוא

"להיות בשוליים זה אומר להיות חלק מהכול, אבל מחוץ לגוף המרכזי" (Bell Hooks 1990: 149).

הבשורה של הקמת היישוב החרדי 'כסיף' בנגב התקבלה בברכה בקרב ראשי המועצות האזוריות בנגב. שמוליק ריפמן, ראש המועצה האזורית 'רמת-נגב' תומך בהחלטה, באמרו כי היישוב יחזק את המאזן הדמוגרפי בנגב... יורם אטינגר, ראש הצוות הישראלי למחקר אמריקאי-ישראלי על הדמוגרפיה הפלסטינית, מצטרף לתומכים (הצבי 22.5.2008).

שר התיירות והגנת הסביבה, גדעון עזרא, תומך בהקמת מכרה פוספטים שדה בריר באזור ערד, כך דיווח אמש ערוץ 10. הדיווח, בכתבה אודות מאבק התושבים במכרה, מתבסס על הקלטת מנכ"ל חברת רותם אמפרט, דני חן, בה הוא נשמע אומר: "אבל הוא איתנו, גדעון איתנו" (כתבה בערוץ 10 17.5.2008).

קטעי עיתונות אלה מתכנסים אל הסיפור של העיר ערד. שתי תכניות פיתוח מייעדת המדינה לאזור ערד, הקמת עיר חרדית והקמת מכרה פוספטים. הראשונה, מדגימה ציונות נוסח שנות האלפיים, כחלק ממהלך של משרד הפנים לתפוס "שתי צפרים במכה אחת": יהוד הנגב כמענה דמוגרפי לריבוי הטבעי המהיר של האוכלוסייה הבדווית יחד עם חיפוש פתרון למצוקתה של האוכלוסייה החרדית הרחק מאזור המרכז. מקרה זה משקף חלק מהגישה של נטישת מחויבותה של המדינה לספר ואף החלשתו החברתית-כלכלית במקביל להעמקת הסגרגציה במגורים.

השנייה, הניסיון של חברת כימיקלים לישראל בבעלות האחים עופר לפתח מכרה פוספטים במרחק 3-4 ק"מ מבתי העיר ערד. משקפת גם כן נוסח ניאו-ליברלי של הציונות המפא"יניקית המודרניסטית, שראתה בתיעוש הספר ובניצול אוצרות הטבע הקיימים בו מקור לשגשוגו.

בתווך נתונה העיר ערד, יישוב ספר גאה שהפך לעיר פריפריאלית הנאבקת על קיומה. תהליכים ברמות: הגלובלית, הלאומית והמקומית, בממדי זמן-מרחב משתנים, חברו והפכו את ערד מ"היהלום שבכתר" ליישוב דועך.

המאמר יבדוק את מערך היחסים "מלמעלה" בין המדינה לבין אזור ספר ויבחן את המדיניות שהובילה למקומה העכשווי בהיררכיה הלאומית, כחלק מתפקידו החברתי-פוליטי של המרחב. זאת, לאור השאלה: כיצד משפיע המתח שבין המרחב הלאומי לבין המרחב הגלובלי בישראל על עיר הספר ערד לאורך זמן?

ערד, אם כן, היא חקר מקרה של דינאמיות של תהליכים חברתיים-פוליטיים במרחב הנגב כחלק מהתפתחויות בספר. לכן, יעסוק המאמר בגיאוגרפיה של הספר האתני תחת השפעתם של תהליכי גלובליזציה; יסקרו וינתחו יחסי המדינה עם הנגב וערד בתוכו, כדוגמה ליחסי שליטה מזניחה; וידון מכלול יחסים זה באמצעות הדוגמאות של העיר כסיף ומכרה הפוספטים שדה בריר; הסיכום ישלב בין הממצאים והמסקנות האמפיריים לבין התפיסות התיאורטיות שהוצגו בראשית המאמר.

עיר ספר וממשליות לאומית בעידן הגלובלי

הדיון במאמר ימוקם במסגרת הנעה בטווח שבין מדינה, שהגיונה הלאומי-אתני הוא אבן פינה בעיצוב המרחב בישראל, לבין אימוצו של היגיון ניאו ליברלי. אטען, כי ניתן להבין מסגרת זו של יחסי מדינה-מקום כיחסי שליטה מזניחה באמצעות המושג "ממשליות" (governmentality), שהגה מישל פוקו ויושם במחקרים העוסקים בהשפעות ובתהליכי גלובליזציה (Mitchell 1999; Foucault 1991; Rose-Redwood 2006).

כמו-כן, המאמר אוחד בתפיסה מורכבת ודינאמית של המרחב כמוצר של החברתי, הפוליטי והתרבותי וכמייצרו; המסווג בני אדם ויוצר היררכיה מרחבית בקני מידה רבים (Castree)

(2004). כחלק מתפיסה זו, ניתן לבחון את תהליך התגלמותם של יחסי העוצמה בין המדינה האתנוקרטית לבין ממשליות ניאוליברלית, בקנה מידה גלובלי, בעיר שהוקמה בספר האתני. הספר הוא מקרה מרחבי בהגות הגיאוגרפית האוחזת בתפיסת "המרחב המוחלט". ככזה, הוא מייצר אי-שוויון בין ובתוך אזורים ומקומות (Yiftachel 1996; Castree 2004; Furniss 2005). שכן, רעיון "כיבוש הספר" מהווה אבן פינה בשיח מולדת מתרחבת, המשקף שאיפה קולוניאליסטית של הקבוצה הדומיננטית לנכס את הטריטוריה כולה באמצעות שליטה בה. לכן, חיוני לבדוק את המרחב בהקשרו, ולראות בערד עיר שכוננה כדי "לחזק" את אזור הספר, הנתון במאבק בין אתני, כחלק מהסכסוך היהודי-פלסטיני.

חשוב לעניינינו, כי מושג הספר מכיל ארעיות כתכונה דומיננטית ומניח תהליך של שינוי מעמדו של האזור מ"ספר" לחלק מהמרחב הריבוני. בנוסף, חשוב להדגיש, כי העול הנוסף שמעמיס ספר מתפשט מצמצם או מבטל אפיקי פיתוח אחרים במדינה וגורם להזנחתם של אזורי ספר שהורדו מסדר היום המדינתי. שכן, התהליך המעגלי של הזרמת הון, תכנון, התיישבות וחיידושה של תרבות הספר יוצר עומס יתר על המערכת. אם אחד מאזורי הספר נזנח בטרם הפך לחלק ריבוני אינטגרלי, הוא שוקע ובחולשתו הופך לספר "כרוני". ספר הנגב הוא דוגמה למקרה כזה המייצר חולשה ושוליות שטווח פעולתם חודר לליבה (רודד 2005). הולם כאן המושג "ספריפריה" (יפתחאל וצפדיה 2008: 1-2). התקיימותו של מצב זה לאורך זמן מחיל דפוס ממשלי ששתי הפרקטיקות המרכזיות שלו הן שליטה והזנחה.

המושג ממשליות נועד לחשוף את דרכי ההבניה של ההיגיון הממשלי. כדי להבינו יש להבין מהם הטכניקות והנהלים שמאמצות הרשויות הפוליטיות כבסיס המשילות – "ניהול הניהול" ("conduct of conduct"). הכוח המוכלל הזה שואף להנחות התנהגויות ותובנות של אחרים ושל העצמי (Huxley 2007). לשם כך, הממשל בונה את התנאים הקיימים והמשתנים בהם נוצרים משטרי פרקטיקות, שהם דרכי ארגון וביצוע בזמן-מרחב נתון. הניתוח באמצעות כלי הממשליות מנסה להראות ש"המובן מאליו" אינו הכרחי. זהו מעקב אחר היסודות הרבים שהתאגדו לצורות יציבות של ארגון ופרקטיקה מוסדית, באמצעות ארבעה מימדים העונים לשאלת ה"איך": 1. נראות. 2. דרכי ייצור האמת. 3. דרכי התערבות וניהול על פי צורות

היגיון ספציפיות הנשענות על מנגנונים וטכנולוגיות. 4. דרכי ייצור הנתינות של סוכנים ושחקנים (Mitchell 1999).

בעוד שהגישה הפוקודיאנית עוסקת בכוח מפוזר ובבני אדם כפרטים, במאמר זה ההתבוננות בכוח תהיה בדגש ניאו גרמשיאני של זיהוי בסיסי הכוח החברתיים, הכלכליים והפוליטיים של המדינה, המבנים הגמוניה (Jesop 1997; MacKinnon 2000). לאור היגיון פוליטי זה, טכנולוגיות השליטה מופעלות על ידי מוסדות המדינה השונים במעין רשתות סמויות התומכות בממשל. לעניינינו, יבדוק המאמר כיצד הן מפתחות מנגנונים המספקים לרשויות המדינה ולגופים אחרים, יכולת להתערב בפעילויות המרחביות (Foucault 1991; Gunn 2006). למרות שפוקו מדגיש את פרקטיקת השיח יוצגו במאמר גם פרקטיקות חומריות, ויחד יהוו את סך תהליך ההבניה של פעולות הניהול והשליטה.

משטר הפרקטיקות של הממשליות בישראל: הנגב וערד

העיסוק בערי ספר בעידן הגלובלי מצומצם בזירה המחקרית (Sorensen and Epps 2003; Cheru 1996), בפרט במקרה של ערי ספר שהמדינה תכננה והקימה (Lithwick, 2006; Chen 2006; Lithwick and Gradus 2002). מקינון (MacKinnon 2000) טוען, כי המצב המקומי מובנה מחדש באמצעות טכנולוגיות שתוכננו למימושן של מטרות ניאו ליברליות של הממשל בתהליכים מלאי ניגודים ובעלי מאפיינים ייחודיים מקומיים. מתקיימות כאן שתי מגמות מנוגדות שיידונו במאמר: היחלשותה של המדינה פותחת פתח לעלייתם של קשרים גלוקליים והתחזקות היזמות העירונית בעידן הגלובלי. אך יש בכוחה של המדינה להכשיל או לעודד יוזמות מקומיות ולהשפיע רבות על גורלה של עיר.

כאמור, בישראל הממשליות היא תוצר המנשק של היגיון פוליטי ניאו ליברלי עם היגיון אתנוקרטי (Yiftachel 2006). באור זה ינותחו הגורמים שעיצבו את מעמדה המשתנה של ערד "מלמעלה", כעיר במרחב הדרומי של ישראל, המנסה לפתח מגמות צמיחה "מלמטה".

משטר הפרקטיקות של הממשליות בנגב

הנגב נחשב לאזור ספר עוד בטרם קום המדינה (פורת 1996; Meir and Zivan 1998) ועם הקמתה הוכרז רשמית ככזה. מראשיתה, התקשתה המדינה לייחדו והוא הפך לסמל

בלתי מתמש של "כיבוש השממה". זאת, חרף ניסיונותיה של המדינה לפעול באמצעות תכנון "מלמעלה", שבא לידי ביטוי בתכנון ובהקמה של "עיירות פיתוח". בהקשר זה יש להדגיש, כי גישה התומכת בהקמתן של ערים חדשות, מקורה בלב הגישה המודרניסטית בתכנון (Hobson 1999; Sandercock 1998; Stewart 1996) ונעשה יישום רחב שלה בישראל.

מאז שנות ה-70, ספר הנגב הוא ביטוי מרחבי לאותו מפגש ש- Brenner and Theodore 2000 רואים בו תוצר של ירושת המרחב המוסדר בשילוב עם הפרויקט הניאו ליברלי העכשווי, בהקשר העתי-מרחבי. כלומר, מצב הנגב כספר כרוני הוא תוצר השילוב של דפוסי העיצוב הלאומיים-אתניים (צפדיה ופתחאל 2008; 2004) יחד עם דפוסי מדיניות ניאו ליברליים שהחריפו את הפערים החברתיים-כלכליים בתוך האזור ובמדינה כולה (ברדה 2001; השנתון הסטטיסטי לנגב 2008).

את הפרקטיקות המסבירות את מצב הנגב, וערד בתוכו, ניתן לבחון לאור שינוי זה שחל במדיניות הציבורית. האסטרטגיה המסבירה היא "השליטה המזניחה", ממנה נובעות הפרקטיקות שיפורטו. המעבר לאורך זמן למדיניות ניאו-ליברלית, שהחלה להתפתח בישראל בשנות ה-80 (רם 1999; 2007), שחררה את המדינה מאחריות מקיפה לתהליכים המתרחשים בה והחריפה את ההזנחה שפשתה עוד קודם לכן.

פרקטיקות של היגיון אתני - ראשית ראוי להדגיש, כי לא ניתן לנתק את מצבו של הנגב וערד בתוכו, מהיגיון הספר האתני בסכסוך היהודי-פלסטיני. בהקשר זה, הנגב מוצב כמטרה לייחוד במאבק של המדינה כנגד הערבים הבדווים. האחרונים מוצגים כ"איום" וכ"משתלטים" על אדמות הנגב ונוכחותם היא גורם מרכזי להתהוות ממשליות של שליטה מזניחה: פרקטיקות התכנון, הפיתוח, ההתיישבות, מעמדו של הממשל המקומי, שיטת הבחירות, זרימת ההון ואופן חלוקתו גם בתוך הנגב. כל אלה נותרו בעלי אופי משתלט "מלמעלה" (Yiftachel 2008).

אך העימות המתמשך מוליד אי וודאות, חוסר ביטחון, טשטוש של זכויות קניין ופיתוח אסטרטגיות של יחסי פטרון-קליינט, המובילים להצמחתו של היגיון עימותי "מלמטה"

(Goodhand and Hulme 1999; Korf 2002). כלומר, הסכסוך המדינתי נפרט לחיכוכים פנימיים בין יישובים יהודיים ובדוויים בתוך הנגב. ערעור הביטחון, הפחד ואי האמון, תוצרי העימותים, מצמיחים את הסכסוך "מלמטה". מערך יחסים זה מיוצא לליבה ותורם להעמקת הסכסוך ברמה הלאומית.

פרקטיקת התכנון: מ"פיזור אוכלוסייה" מערכתי ליוזמות אקראיות - תוכניות הפיתוח העתידי, הן ארציות (תוכנית האב 2020 ותמ"א 35) והן אזוריות (עידן דרומה) מדגימות את תקפותה של הטענה האחרונה. הן עסקו בנגב בפטרונות, מהליבה לשוליים. פתרונות "מלמעלה", כגון "משיכת אוכלוסייה חזקה" לנגב הסוו את הזנחת עיירות הפיתוח המשועות לצמיחה, לשדרוג ולהעצמת תושביהן ואת ההתעלמות מהאוכלוסייה הבדווית (סבירסקי 2007; פורת 2008). במקביל, נשלפים במערכת הפוליטית רעיונות מחטף ל"כיבוש הספר", כגון הקמת חוות הבודדים. אליהן חוברות יוזמות של עמותות מיישבות, כגון "איילים" ו"אור", כולן נועדו "לחסום את ההתפשטות הבדווית" (צפדיה 2008). בספר פריפריאלי זה, ערי הפיתוח שתוכננו בשנות החמישים והפזורה הבדווית נותרות כייצוג של זמן עבר שאין לו דורש, בעוד ששיח יישוב הנגב הניאו ליברלי מדבר על יישובים קהילתיים אטרקטיביים שימוקמו בנכסי נוף מהיפים במדינה.

פרקטיקות המשילות: מבני המערכת השלטונית - טענתם של אש אמין, דורין מאסי ונייג'ל תריפט (Amin, Massey and Thrift 2003), כי יש לחפש גורמי אי שוויון אזורי בריכוזיות שלטונית, היא פתיחה הולמת לניסיון לתאר את המצב בעיירות הפיתוח בנגב. לדעתם, תיקון המצב מצריך הפיכת העיר הגלובלית למרכז המדינה במשמעות של תפקוד גם במרחב הלאומי כדי לשבור את המבנה של ליבה ושוליים. אלא שהיגיון הממשליות של "שליטה מזניחה" בישראל, בביטוי המרחבי, מנוגד לתהליכים המומלצים ומגביר את הניתוק, הניכור והפער הבין אזורי.

המערכת הפוליטית בישראל מתאפיינת בגישה "מלמעלה למטה". מאחר ששיטת הבחירות הנוהגת בישראל היא השיטה היחסית ולא האזורית, הרי שלרוב אין נציג לנגב ואין אחריות ישירה כלפי תושביו (גרדוס ועיני 1985; Gradus 1996). מבנה מערכתי כזה, יוצר

יחסי תלות של השלטון המקומי בשלטון המרכזי, בעיקר בתחום התקצוב ההולך ומצטמצם בעידן הפרטה. הגירעונות הגדולים שנוצרו בעיריות קשורים, הן במשבר הכללי של הרשויות משנות ה-90, שהתבטא בקיצוץ תקציבי ובאי שוויון הקצאתי (בן אליא 1998), והן בקיצוץ בשנים 2002-3 ובהקצאות מענקי האיזון, המפלות את הרשויות הקטנות בדרום (בן דוד וארז 2005: 9-10; סבירסקי וקונור-אטיאס 2006). מדיניות זו עומדת בניגוד לאוטונומיה ולביזור הנוהגים כיום ברשויות בעולם המערבי (Diamond 1997). מכאן עולה פרדוקס, משום שביזור הכוח באמצעות הבחירה הישירה של ראש הרשות לא לווה בשינוי יחסי הכוח בין המקומי ללאומי.

החלוקה המנהלית של המרחב יצרה אי שוויון מרחבי בתוך האזור. הפער העצום בין ערד, דימונה וירוחם לבין המועצה האזורית תמר מצביע על אי צדק חלוקתי. מועצה זו חולשת על 1,650,000 דונם ובה כ-1,300 תושבים בלבד והיא מחזיקה בשיא הארנונה שלא ממגורים (98%) ממפעלי ענק ומתיירות (רזין וחזן 2006), המכניסים לקופתה למעלה מ-70 מיליון שקלים בשנה. בעוד מרבית העובדים בשטחה של המועצה האזורית באים מערים אלה (הקשת הדמוקרטית המזרחית 2008; עיריית ערד 2009).

פרקטיקת הספר: "המהפך" בסדר היום הלאומי - נטישת ספר הנגב לטובת ספר מועדף בשטחים עם עלייתה של מפלגת הליכוד לשלטון, הובילה להזנחתו בממדים אחרים מבעבר. התקציבים פחתו, העיריות התרוששו, אוכלוסיה חזקה עזבה, החלשים נשארו. בהמשך, הפערים בהקצאות עוד הלכו וגברו (בן דוד וארז 2005; סבירסקי וקונור-אטיאס 2006).

פרקטיקת אכלוס הספר - חוסר האטרקטיביות של הנגב במקביל לצורך להמשיך ולייהדו הובילה ליישובו באמצעות מהגרים. בשנות ה-50 התבצע אכלוסו באמצעות הגירה כפויה של מהגרים מזרחיים, ובשנות ה-90 גויסו המהגרים מבריה"מ לשעבר לשינוי המאזן משלילי לחיובי. אלא שמשטר תנאי הדיור הפנה לרוב את החלשים מבין המהגרים לנגב והם היוו עול נוסף על זה הקיים ממילא בערים. ב-2003 קטעה מדיניות הקיצוצים הניאו ליברלית את עשור השגשוג היחסי ביישובי הדרום. המהגרים הפכו למעמסה על היישובים והם נקלעו

למשבר כלכלי-חברתי עמוק, שהותיר בהם את המרכיב החלש (חסון 1991; צפדיה ויפתחאל 2004; Gonen 1996; Tzafadia 2005).

פרקטיקת ההפרטה - ההחלטה הלאומית להפוך את הנגב למקור חומרי הגלם של המדינה ביססה בו מעמד בינוני של עובדי המפעלים. הפרטתם, הובילה להתכווצותו של מעמד זה בנגב. צעדי ההפרטה של שר האוצר דאז, בייגה שוחט, הובילו למכירת מפעלי ים המלח למשפחת אייזנברג ב-1995 בלא להוסיף סייגים חברתיים בחוזי המכירה (רשות החברות הממשלתיות 2008). בנוסף, מיכון אינטנסיבי, ומעבר המפעלים לשיטת "עובדי קבלן" רוששה את העובדים ואת העיר.

הפרקטיקה הסביבתית - אם בעבר היו מרחבי הנגב שוממים ברובם, פרט למתקני צבא, הרי שמסוף שנות ה-70 הפכו יעד לתופעת ה-NIMBY (not in my back yard), ההולכת ומבססת לגיטימציה ברמה המדינתית. דוגמה מאלפת לזלזול בתושבי הנגב "מלמעלה" מציג המקרה של היענות לטיפול באתר הפסולת הרעילה ברמת חובב, רק עם ההעברה של עיר הבה"דים לנגב בשל האינטרס הנדל"ני במרכז (מגמה ירוקה 2007; נגב בר-קיימא 2008).

לסיכום, השליטה היא סוג של יחסי כוח א-סימטריים, המנתבים את המוכפפים ומגבילים את חירותם ויכולות התמרון שלהם. המדינה מפעילה מניפולציה אידיאולוגית, משטר רציונאליות מסוים, המייצג מציאות נשלטת. במרחב שבין התכנון הממשלי לבין המציאות מתנהלים מאבקים המטים את התוכנית המקורית תורמים לפשרות, סתירות, פיצול וסדקים. הללו מתעצמים בשל המדיניות הניאו ליברלית המוציאה חלק מהפרויקטים משליטתה של המדינה. אך חשוב להדגיש, כי גם במצב זה אין שוק שאינו תלוי מדינה, לכן ניסיונה להתנערות מאחריות על המצב הוא כוזב (Lemke 2000).

כפי שניתן לראות, הפרקטיקות שפורטו ונותחו מצביעות על המשכיות מהעידן הלאומי לגלובלי וחושפות את היגיון השליטה המזניחה שבבסיס הממשליות בספר בישראל. בנוסף, הן מצויות בזיקה הדוקה ביניהן: המדיניות הריכוזית והצבר ההון בליבה הולידו שוליות אזורית שהשליכה על פרקטיקות התכנון, האכלוס ודפוסי יחסים עם הממשל המקומי. שילוב הגיונות זה מסייע להבהיר את התוצאה של שקול הכוחות הערדי.

ערד - בראשית

בניגוד לאסטרטגיה שהנחתה את יישובם של המהגרים המזרחיים בשנות ה-50 בערי הפיתוח, בערד מוחזרה האסטרטגיה החלוצית של יישוב חברת המייסדים האליטיסטית בספר, כמעשה של "תיקון" לטעויות העבר. "ערד נבנתה בשנת 1962 במדבר [...] ביצוע הבינוי והאכלוס בערד נעשו בקפדנות בהתאם לתכנית האב וכמעט שלא היו סטיות מתכנית זו". כך כותבים שנער ומר (1979: 572) במאמרם. מעבר לתכנון הפיסי, השוני העיקרי היה נעוץ בתוכנית לאכלס את העיירה "בגרעין מתיישבים ישראלי-חלוצי... מוותיקי הארץ ומעולי אירופה" (שם: 575). לכן, ב-1961-1963 56% היו ילידי ישראל מסך המתיישבים (שנער 1972: 7). במשך עשרים שנות קיומה הראשונות היה קצב הגידול של העיר מהגבוהים בארץ.

נראה היה שערד מהווה נוסחת הצלחה של יישוב ספר חלוצי. הדירוג דאז של החתך החברתי בעיירות הפיתוח מיקם את ערד בקבוצת העיירות בעלות החתך החברתי הגבוה (דרגה 2 מתוך 6) (אפרת 1987; שנער ומר 1979). הנתונים העידו על אוכלוסיה חזקה ויציבה המסוגלת ליצור חברה עירונית מוצלחת, אלא שלא כך ארע. מאז 1985 הפך מאזן ההגירה של ערד, לרוב, לשלילי והאשכול החברתי-כלכלי ירד (5 מתוך 10). העיר שתוכננה לארבעים אלף תושבים מונה ב-2009 23,300 תושבים, מהם 43.0% עולים ו-15% חרדים; ומאז הגירה שלילי: -2.7% (למ"ס 2009; סדנא בתכנון ופיתוח 2002; שנתון סטטיסטי לנגב 2008).

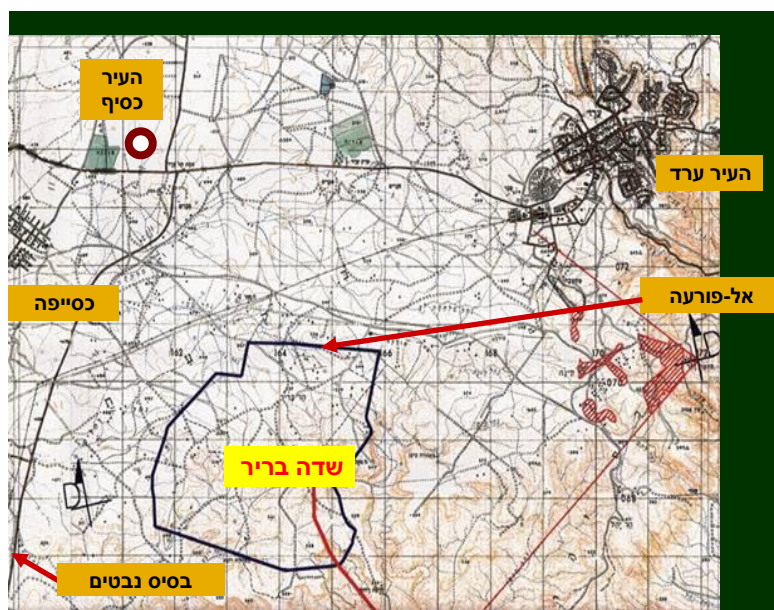
הפרטת המפעלים הגדולים שהיוו מקור תעסוקה עיקרי למעמד הבינוני שאכלס את ערד וקיצוץ תקציבי העירייה דרדרו את מצבה של ערד ומבין העיריות, נרשמה בה הירידה היחסית הריאלית בהכנסות לנפש הגדולה ביותר (15.6%) (וועידת השלטון המקומי I, 2006). למרות, היותו עדין טוב משל שכנותיה, על פי מאפיינים רבים הפכה ערד ל"עיר פיתוח", הגדרה ששלילתה הייתה בבסיס רעיון ההקמה של העיר. מניתוח הפרקטיקות הממשליות בהשלכותיהן על הנגב וערד מסתמן חוסר שינוי מבני מהותי בהיגיון הפוליטי

ובמערך יחסי הכוח הלאומיים-אזוריים, במקביל לתוספת נורמות ניאו ליברליות המחריפות פערים אזוריים בישראל לרעת השוליים ומאיצות את הזנחתם.

פוקו כולל בהגדרת מושג הממשליות גם פרקטיקות של חופש הפעולה וניהול/שליטה עצמיים. ואכן לאורך השנים פעל השלטון המקומי ביוזמות משלו לעצור את הדעיכה (רודד ואהרונביץ' 2009), אך ניסיונות אלה לייצוב העיר ויזום צמיחה "מלמטה" נחסמים על ידי דפוס השליטה המזניחה. הדגמת התהליך נסמכת על שני מקרים עכשוויים: תכנון של עיר חרדית סמוכה ומכרה פוספטים בשטחה המוניציפאלי, תוך שהעיר מנסה למתג עצמה תחת הכותרת "ערד – יש קסם באוויר" ולהתבסס על ענף התיירות.

ערד בין העיר כסיף לבין שדה בריר

באמצע מאי 2008 דנה הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה באחת משתי התכניות שהקמתן תשפיע ישירות על ערד ועיריית ערד מתנגדת לשתייהן. האחת, עוסקת בהקמתה של העיר החרדית כסיף והשנייה, בפתירתו של מכרה פוספטים, שדה בריר (איור 1), שני מפעלים שכמו חברו יחדיו כדי להדגים את הרעיון העומד בלב המאמר. שתי התוכניות הן דוגמה להפעלת כוח "מלמעלה" על מרחבי הנגב מתוך חישובים וטקטיקות פוליטיים-כלכליים בלא הקפדה על עקרונות תכנון קיימים, בלא שיתוף יישובים שיושפעו מההחלטות. כלומר, מדיניות של שליטה מזניחה.

איור 1: מפת תכנית מתאר חבל ערד

העיר כסיף

בתאריך 15 באפריל, 2007 התקבלה החלטת ממשלה על הקמה של עיר חרדית, כסיף, בצומת הכבישים 31 ו-80, בין הערים ערד וכסייפה (איור 1). בתזכיר להקמת היישוב מטעם משרד הבינוי והשיכון (2008: 4) מצוין: "החלטה על הקמת העיר באה לתת מענה לשתי סוגיות חשובות למדינת ישראל; הראשונה – מתן פתרון דיור למגזר החרדי, והשנייה – עידוד התיישבות באזור הנגב." לכאורה זה מקרה אופייני של ייחוד הנגב. למעשה, זו גם הסוואה ל-NIMBY ניאו ליברלי. כדי לבסס טענה זו יפריך המאמר את טענת המדינה לחשיבות שהיא מייחסת ליישוב הנגב.

ההיבט התכנוני - העיר כסיף מעולם לא נכללה בתוכניות השונות במרחב הנגב ובפרק זמן קצר מאוד בו החליטה הממשלה על הקמתה היא הוגשה כשינוי תמ"מ 68/14/4.

כל ההמלצות בתוכניות השונות לנגב (תכנית אב 2020, תמ"א 35, דרומה-עידן נגב) ממליצות למשוך אל הנגב "אוכלוסייה חזקה" ולמעט ככל האפשר בהקמתם של יישובים חדשים. לכן היישוב כסיף עומד בניגוד להמלצות. עקרון "הפיזור המרוכז" שפותח בתמ"א 35, וחוזר בתוכנית המתאר המחוזית החלקית תמ"מ 4/14/23, שם דגש על מטרופולין באר-שבע. ועוד, ממסמך עקרונות התוכנית תמ"א 35 עולה כי יש לפתח ולחזק יישובים קיימים ולשמור על שלמותם ורציפותם של השטחים הפתוחים. בנוסף, הכרח להשקיע השקעה מרבית בפיתוח הון אנושי בהעלאת רמת החינוך באזורים אלה. כסיף לא תיצור אטרקטיביות נדל"נית ולא תהווה כוח משיכה לאוכלוסייה חזקה לנגב.

לאורך כל תולדות יישובם של החרדים חיפשה המדינה דרכים להוציאם אל מחוץ למרכז המדינה משיקולי נדל"ן זול וקרבה המרתיעה אוכלוסייה חילונית מבוססת. לפיכך הוקמו הערים אלעד, עמנואל וביתר עלית "מחוץ לגדר", בשטחים. עתה, עקב התנגדות של ראשי המגזר החרדי והגבלות אמריקניות על ההתיישבות בשטחים, מופנה יישוב החרדים לנגב (גורביץ וכהן קאסטרו 2004; פרידמן 1991; כהנר ושלהב 2008).

ההיבט הכלכלי - משפחות חרדיות ששיעורן באוכלוסיה הוא כ-6% ממשקי הבית, מהוות כ-16% מהמשפחות העניות בישראל. בשנים 1997-2005: באוכלוסיה היהודית הלא חרדית אין כמעט שינוי לאורך זמן בשיעור העוני, בקרב החרדים השיעור עלה ב-60% (אג'נדה כלכלית-חברתית בישראל 2008-2010: 2007, 17, 56).

זוהי, אפוא, תוספת עוני לפריפריה הענייה בארץ, מה גם שהתוכנית אינה כוללת תכנון תעסוקתי עתידי שיחזק את כלכלת העיר: "מובן שתעסוקת חלק ניכר מהאוכלוסייה תהיה במסגרת השירותים שיפותחו בעיר במגזר הציבורי [...] ובמגזר הפרטי והמסחרי" (התזכיר: 14). הרעיון הנוסף של שותפות העיר כסיף באזור התעשייה הקיים בערד היא לעג לרש, שכן, הוא נטוש למחצה ובכסיפה הסמוכה אין בנמצא אזור תעשייה ורמת האבטלה גבוהה. בנוסף, שכנות זו תיפגע בתדמיתה של ערד כעיר תירות. יוצא אפוא, שהקמת כסיף עלולה לערער את בסיסה הכלכלי של ערד.

ההיבט התשתיתי - נכתב בתזכיר: "יחד עם אוכלוסייתה של ערד [...] אוכלוסיית העיר כסיף ותושבי כסיפה, אל פורעה ומכחול, יהוו מסה קריטית שמספקת ספי כניסה לשירותי תחבורה, תשתיות וכד'" (התזכיר: 18).

שירותי חינוך, כעמוד תווך למשיכת אוכלוסייה חזקה לעיר לא יתממשו בצל הקמתה של מערכת חינוך חרדית, שונה ונפרדת. בתחום הבריאות, אוכלוסייה ששיעור הריבוי הטבעי שלה גבוה תיצור לחץ על בית חולים שמחלקת היולדות שלו כבר עמוסה ביתר. בתחום התחבורה הציבורית המערכת החרדית מתנהלת בהיסעים נפרדים. עובדות אלה מייתרות את הביטוי "מסה קריטית". תוספת של יישוב ייחודי התובע התאמת תשתיות תכביד על תקציביו הדלים של הנגב.

ההיבט הפוליטי - פתרון לקהילה ייחודית חובר למדיניות הרווחת בישראל של דחיקת קהילות חלשות אל מחוץ לאזור המרכז (יפתחאל וצפדיה 2008; Tzfidia 2005). היבט שני, התזכיר עוסק ביתרונות ההקמה של העיר מנקודת מבט פורמאלית של מלאי קרקעות והיא עיוורת להיבט הרחב. העדר ההסדרה של קרקעות הבדווים מעמיק את המעמד הלא חוקי של יישוביהם. הצעה להקים עיר עבור יהודים בטרם תוחל הסדרה כזו תפגע פגיעה

אנושה במאמצים להגיע לפתרון מוסכם, וחוסר האמון של האוכלוסייה הבדואית כלפי מוסדות המדינה יגבר. תכנון ראוי תובע דיון משתף במערך היישובי העתידי של כלל האוכלוסייה בנגב.

ההיבט המקומי, ההשלכות על ערד - יש להוסיף בין גורמי ההחלשה של העיר את קהילת גור החרדית, ההולכת ומתרחבת בערד מאז אמצע שנות ה-80, הן בשל עונייה והן בשל ההתבדלות החריפה שלה. תוספת של עיר חרדית שכנה צמודת דופן תשנה את אופיו התרבותי של האזור. שכן, צפוי שבקרבת האוכלוסייה החילונית יחול מאזן הגירה שלילי ושתי הערים החרדיות תהפוכנה לרצף עירוני חרדי בנגב הצפון מזרחי. קיומה של אוכלוסייה חרדית מסיבית, המהווה גורם מרתיע למשתקעים חילוניים.

לא ברור, אם כן, מאין שאב משרד השיכון את הרציונל לגבי הקמת העיר: "להקטין את הפערים הבין-אזוריים הקיימים בישראל, להוביל לצמצום חסרונות יחסיים קיימים ולספק מענה מרחבי יעיל לאוכלוסייה הקיימת והצפויה בנגב" (תזכיר משרד השיכון 2008: 8)? יחד עם העיירה הבדווית כסיפה והיישובים הלא מוכרים, ייצרו הערים רצף של מוחלשות ועוני בתהליכי סגרגציה גוברים.

שדה הפוספטים "בריר"

שדה בריר נמצא כ-4 ק"מ מהעיר ערד ומשתרע על שטח של כ-13 אלף דונם (איור 1). גבולותיו נושקים ליישובים הבדואים באזור: כסיפה ואל פורעה (יישוב בדווי מוכר במועצה האזורית אבו בסמה), המונים כ-6000 איש. הגבול הצפוני של המכרה יימצא כ-200 מטר מבתי הספר והגנים של הכפר אל פורעה. בקרבת הגבול המערבי של המכרה נמצא בסיס חיל האוויר נבטים.

עבור חברת רותם אמפרט מקבוצת כי"ל מדובר בהחלטה ששווייה עשוי להגיע ל-600 מיליון דולר בשנה. כלומר, 15 מיליארד דולר (סופר 2008). השדה הוא אחד מעתודות הפוספטים הגדולות בנגב, ומוערך בכ-70 מיליון טונות פוספט, היכולות להספיק ל-20 שנות כרייה. לכימיקלים לישראל יש גישה בלעדית למחצב, והיא אחראית לכ-2% מייצור הפוספטים העולמי. החברה מעסיקה כ-1100 עובדים ישירים ומפרנסת עוד כ-4500 בתי אב

באופן עקיף. רוב עובדי החברה הם תושבי באר שבע, דימונה, 100 איש מערד, ובדווים. לתעשיית הפוספט השפעות גומלין רבות עם תעשיות נוספות בארץ, בכלל ובנגב, בפרט (אתר החברה; Ynet 25/3/08).

החל משנת 1980 מגישה החברה בקשות לכרות ולהפיק את הפוספטים במרבץ. דו"חות המומחים שללו הקמת המכרות כפי שהוצעו על ידי החברה. שני השדות – זהר צפון וזהר דרום, במתאריהם לפי התכנית שנשללה (תמ"א 14 ותמ"מ 4/14) – הוכללו בתכניות המתאר, תוך דחיית התנגדות עיריית ערד (תושבים נגד מכרה פוספטים בערד 2008). בשנת 2004 הגישה חברת רותם-אמפרט למוסדות התכנון תכנית לכרייה בשדה-בריר, חלק משדה זהר דרום. ב-28 ביולי, 2008 דחתה הוועדה המחוזית את החלטתה עד לפרסום תסקיר חדש של משרד הבריאות. ב-2009 השיב סגן שר הבריאות את תקפותו של הדו"ח הקיים במשרד והמשך המאבק עבר מעתירה של התושבים לבג"צ, שנמשכה, לבית דין מחוזי.

ההיבטים של היזק המכרה לערד

ההיבט התדמיתי-סביבתי - הקמת המכרה תפגע בתדמית של איכות חיים, אוויר נקי ובריאות, מיתוג שעוצב במהלך השנים וחוזק בחזון הנוכחי. תדמית של עיר מכרות תפגע בתיירות כמשאב חשוב. אתרי טבע באזור המכרה: נחל קינה, גב קינה וחורבת רדום ומגוון של בעלי חיים וצמחי מדבר יפגעו גם לאחר שיקום.

ההיבט התכנוני-כלכלי - הבעיות הכלכליות שיצמחו מהמכרה: חזון של עיר תיירות לא יתקיים בד בבד עם מכרה מעלה אבק ומזהם. מעל לכל עולה השאלה, האם יש להמשיך בתפיסה הכלכלית של פרנסת תושבי הנגב מענף הכרייה כמקור תעסוקה מרכזי? ענף זה מאופיין בהכנסות נמוכות של מרבית המועסקים בו וכמעט שלא משאיר מרווחיו באזור הנגב. בעיה כלכלית נוספת עולה מכיוון מפעל מוטורולה, המעסיק כחמש מאות תושבים, עלייה בכמות האבק תגרום להתקתו מערד. ולבסוף, הכרייה מסתיימת עם התכלותו של המחצב, תוך כעשרים שנה, בעוד התעסוקה בענף התיירות ותעשיות הי-טק נוטות לסוג בר הקיימא, המספק עתיד כלכלי לעיר והם בעלי פוטנציאל להרחבה ולפיתוח, כפי שעולה מדו"ח נציבות

הדורות הבאים בכנסת: "יש לבחון איזו חלופה יעילה יותר, נכונה יותר וצופה פני עתיד" (2005: 147).

ההיבט הבריאותי - תסקיר השפעה בריאותית של השלכות החציבה, שהוכן לפי הזמנה לעיריית ערד ואומץ על ידי משרד הבריאות, שולל על הסף את הכרייה בשדה בריר. ההערכה היא, כי תהיה עליה של 4.25% בשיעור התמותה הכללית בערד ובסביבותיה, ירידה בתפקודי ריאות תקינים אצל ילדים, גידול בפניות למיון ועלייה צפויה נוספת של מקרי סרטן ריאה כתוצאה מחשיפה מוגברת לגז רדון ונגזרותיו.

ההיבט האתני - גבולות המכרה נושקים לישובים הבדואים כסייפה ואל פורעה, העומדים לסבול בגופם ובבריאותם מזיהום. ביוני 2008 החל תכנון תוכנית מתאר ליישוב אל-פורעה, שאושר במסגרת המועצה האזורית אבו בסמה. המדינה לא תוכל להתעלם ממשבצת קרקע שהקצתה להקמת היישוב לאחר הסדרת אדמות שהיו בתביעת בעלות ומהעובדה שלא ייתכן להקים יישוב בתוך מכרה.

ההיבט הפוליטי - דווקא המשרד להגנת הסביבה מתנגד לפשרה בנושא (ynet) (25.3.2008). השר "אינו רואה כל בעיה בכך שערד תהפוך לעיירת כורי נפט" (הצבי 450, 30.4.2008).

כמכהן בדירקטוריון כי"ל ב-2008 שינה בייגה שוחט את עמדתו בנושא, מהתנגדות נמרצת בעת כהונתו כראש העיר ערד בשנות ה-80 לתמיכה בו (ynet) (25.3.2008).

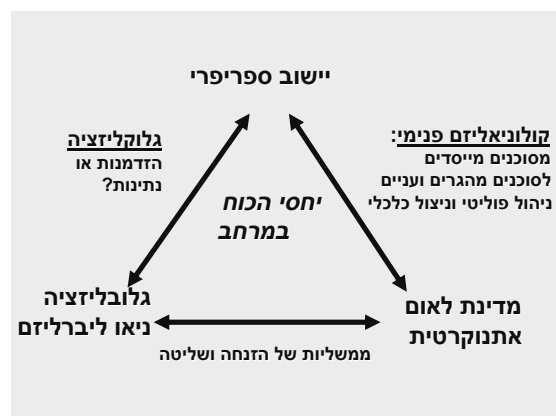
ההשלכות - תמימות הדעים של מועצת העיר ושל רוב תושבי ערד מחזקת את ההתנגדות "מלמטה" של המקום. הצעת הפשרה שהעלו אנשי כי"ל לבחירתם של שלושה מומחים בינלאומיים שיעריכו את השלכות ההקמה של המכרה ודעת הרוב שלהם תפסוק בעניין, מצביעה על הישג במאבקה של העיר, אך המאבק ממשיך להתנהל בערכאות. ההשלכות של פרויקט בריר מצביעות על אפשרות של פגיעה קשה בזכותם של התושבים לעיר ולכן במאזן ההגירה של העיר. ובנוסף, העמקת העימות של המדינה עם הבדווים וכתוצאה, העמקת הדימוי "המסוכן" והמרתיע של הנגב.

דין

נוכחנו, כפי שטוען דין מיטשל (Mitchell 1999) בספרו על הממשליות, כי ניתוח המשילות בונה את התנאים בהם נוצרים משטרי פרקטיקות קיימים ומשתנים. בין משטרי הפרקטיקות שנחשפו לעיל מתקיימים שיתוף פעולה, חפיפה, שברור ואף ניגוד. משטר אחד יכול להכפיף תחתיו משטר אחר. מתוך כך ניתן להסיק, כי הכוונה להקים עיר חרדית ומכרה פוספטים בסמוך לערד חושפים שילוב בין מספר הגיונות של ממשליות מדינה במרחב הנגב: המודרניסטי, הקולוניאלי האתני-לאומי, והיסוד הניאו-ליבראלי המשתלט לא פעם, על האחרים ומכפיפים תחתיו (איור 2).

כאמור, גישה התומכת בהקמת ערים חדשות מצויה בלב הגישה המודרניסטית בתכנון, כמו גם ניצול משאבי טבע. גישה זו משרתת היטב את הקולוניאליזם הפנימי, המאפיין חברות מתיישבים בספר האתנוקרטי, כשהללו נתונים תחת משטר של הפרטה בתוכניות כסיף ובריר. המכרה שייך לחברת כימיקלים לישראל בבעלות פרטית וחישוביו הכלכליים ממזערים את חשיבות צרכיהם של תושבי האזור.

המקרה של כסיף מאיר היבט אחר, העמקת הסגרגציה במגורים, המתרחבת בעידן הגלובלי. בקרב קבוצות אוכלוסייה עניות ומודרות באמצעות סגרגציה במגורים, כפי שמראים Massey and Fischer (2000), צפויה העמקת העוני בעקבות שינויים במבנים חברתיים-כלכליים, ניאו ליברליים באופיים.

איור 2: סכמה של מערך יחסי הכוח בין המקומי, הגלובלי והלאומי בנגב

ההסתייעות בכלי הניתוח של הממשליות (איור 2) חושפים בבירור משטר פרקטיקות של שיח, מעש ודפוס חשיבה, המצמיחים מבנה הגמוני של שליטה מזניחה. הניתוח אכן הראה ש"המובן מאליו" הובנה ככזה. היסודות הרבים הבונים את מצב הנגב התאגדו לצורות של ארגון ופרקטיקה מוסדית באמצעות עמימות תחת נראות; דרכי ייצור האמת משמרות דפוסים נושנים של דימוי הספר תוך ניצולו בדרכים נואו ליברליות; דרכי התערבות וניהול השליטה "מלמעלה" הנובעות מצורת היגיון של ריכוזיות והתרכזות בליבה תוך התעלמות ממושגים של צדק חלוקתי והזכות לעיר; ובכך ייצרו נתינות וכפיפות של סוכני המדינה בספר הנגב.

בתרגום של שאלות ממשליות, מנהליות ופוליטיות לבני אדם עולה כי: ברמה הלאומית, העיר היא החלק הכרוני המתנוון בתופעת הספר המתפשט במופעה בנגב, ביחס לצורות יישוב אחרות. לכן, משהופעל הגיון זה לאורך זמן, הושווה מצבה של ערד למצבן של שאר ערי הפיתוח המוחלשות בנגב.

ברמה הגלובלית, חוברת ערד ל"קורבנות" המדיניות הניאו ליברלית שאימצה ישראל. ככזו נפגעה ערד בתעסוקה, בתקציבי העיר, בשחיקה בדמוקרטיה העירונית ובצרכיה החברתיים-כלכליים-סביבתיים. כלומר, יכולתם של התושבים ושל המנהיגות העירונית לקבוע את סדר היום, להשפיע ולהשמיע קולם נפגעה קשות. ההטמעה של מדיניות נואו-ליברלית במדינה העצים את ההזנחה המתמשכת בהחדירו שחקנים נוספים שאין להם עניין באזורי ספר, אך לא הסיר את מבני השליטה. המוחלשות העירונית הנוצרת מצמצמת את ההון החברתי בעיר ומעמיקה את חולשתה.

ברמה המקומית, היחלשות המדיניות המסדירה של המדינה טומנת בחובה, לכאורה, פוטנציאל לעלייה של קשרים גלוקליים והתחזקותו של מקום בנסותו למתג עצמו וליזום חידושים בעידן הגלובלי. תחת זאת, נוצר מבנה יחסי כוח מדכא צמיחה, של התנגשות בין פרויקטים המוצגים כ"פיתוח". לא רק שאין עידוד ליוזמות המקומית, אלא שהיא מושמת לאל במקרי כסיף ובריר.

שליפה מהירה ושיקול טווח קצר וצר בתכנון הפרויקטים השונים מאובחנת בהכללה כמהלך עקבי לאורך השנים, המשבץ את ערד בתוך סיפור המסגרת של ספר הנגב. ההיגיון הממשלי הנחשף בזה, עוסק בייחוד המרחב תוך הימנעות עיקשת מפתרון עומק מוסכם עם הבדווים, העצמת תושביו ושיקום תדמיתו. משטר הפרקטיקות מייצר מהות של שליטה מזניחה מהליבה באמצעות הפעלת כוח כלכלית: מרחב א-פורמאלי ולא חוקי מתרחב של עוני, פשיעה והזנחה. אי לגיטימיות מרחבית זו משעתקת מוחלשות ונידחות. ולבסוף, המרחב המיוצר בנגב, על פי המקרה של ערד, מדגים תהליך הסוגר על המקום "מלמעלה". בניגוד לתפיסות עכשוויות של מקום בהגות הגיאוגרפית, התומכות בפתוחות, חלחול, הברידידות, דינאמיות, יחסי גומלין וזרימות של ממדי זמן-מרחב חברתיים, "מקפאיה" המדינה את הנגב וכולאת אותו בין יוזמות מודרניסטיות המדעיכות את פיתוח יכולותיו לפעול עצמאית. כאן חוזרת ועולה גישת המרחב המוחלט שרווחה בעידן הקולוניאלי. קביעת עיצוב של המרחב "מלמעלה" כמרחב ריק הפרוש לפני המתכנן כדף ריק. גישה כזו בעידן העכשווי מחסלת סיכויי העצמה ושינוי תדמית, כמו גם מהותי, של המקום. ממשליות כזו, כפי שטוען פוקו, ראוי לה להוות יעד לרפורמה ולשינוי.

מקורות

- אג'נדה כלכלית-חברתית בישראל 2008-2010. 2007. מיום 18 אפריל 2007, ירושלים: המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה. בכתובת האינטרנט: www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/F65A7177-542F-40BF-92C5-DF766F23314/0/Agenda.doc
- בן אליא, נחום. 1998. משבר הרשויות המקומיות בישראל: הכשל הניהולי והדרכים לשיקום, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בן דוד, דן וארז, יובל. 2004. "אי איזון במענקי האיזון: פן מקומי של סדר יום לאומי." נייר עבודה. נלקח מאתר: <http://spirit.tau.ac.il/public/bendavid/israel/menu.html#outline>
- בראלי, אבי. 2002. מציבור עובדים להמון גלמוד, ארץ אחרת. 12: 33-26
- ברדה, משה. 2001. "מסמך רקע לדיון בנושא: מצבן החברתי-כלכלי של עיירות הפיתוח בדרום." ירושלים: מוגש לוועדה לענייני ביקורת המדינה, הכנסת- מרכז מחקר ומידע.
- גורביץ, נורמה וכהן-קאסטרו, אילת. 2004. תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001. ירושלים: למ"ס.
- גרדוס, יהודה ועיני, יעקב. 1985. ייצוג אזורי בכנסת בשיטת בחירות יחסיות. עיר ואזור 4(4): 5-18.
- דו"ח נציבות הדורות הבאים בכנסת. 2005. "פרק איכות הסביבה, משאבי טבע, תכנון ובנייה בדין וחשבון לשנת 2005". אתר נציבות הדורות הבאים בכנסת: http://www.knesset.gov.il/sponsorship/future/data/About2005_8.pdf
- ועידת השלטון המקומי II. 2005. ביה"ס לממשל ולמדיניות, תל-אביב: אוניברסיטת ת"א.
- חסון, שלמה. 1991. מספר לפרפריה, בתוך: ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה. כרך 22, עמ' 85-94.

- יפתחאל, אורן וצפדיה, ארז. 2008. ספריפריה – ערי הפיתוח והמקום המזרחי, כתב העת בלוק. 8.
- כהנר, לי ושלהב, יוסף. 2008. "התפתחות המרחב החרדי בישראל." הרצאה בכנס מדיניות ציבורית. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בכתובת: public-policy.huji.ac.il/upload/shalev.doc
- סבירסקי, שלמה. 2007. מבט ביקורתי על תכניות לפיתוח הנגב. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אדוה, יחידת המחקר של החברה הבדווית.
- סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אתי. 2006. העדפה ממשלתית במימון יישובים 1995-2004. ירושלים: מרכז אדוה.
- סדנא בתכנון ופיתוח. 2002. החלום ושברו: תכנית פיתוח לעיר ערד. באר שבע: המחלקה לגיאוגרפיה ותכנון סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- סופר, גילי. 2008. על שדה בריר ופיתוח בר קיימא, לא ערוך. 1 באפריל, 2008. בכתובת האינטרנט: <http://gilisoffer.com/WP/?p=166>
- פורת, חנינא. 1996. מישימון לארץ נושבת, רכישת קרקעות והתיישבות בנגב. ירושלים: הוצ' יד יצחק בן-צבי.
- פורת, חנינא. 2008. הספר הממתין. קרקע - מגזין לליבון סוגיות קרקעיות. מאי, 2008: 1-16.
- פרידמן, מנחם. 1991. החברה החרדית בישראל – מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צפדיה, ארז. 2008. "יישובים חדשים במטרופולין באר-שבע: מעורבותן של עמותות ההתיישבות." בתוך באר-שבע, מטרופולין בהתהוות. עורכים: יהודה. גרדוס ואבינועם. מאיר-גליצנשטיין. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- צפדיה, ארז ויפתחאל, אורן. 2004. "מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי" בתוך שלטון ההון החברה הישראלית בעידן הגלובלי. עורכים פילק, דני, ורם, אורי. ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 41-55.
- רוזד, בתיה. 2005. התמרחבות במולדת האתנית, מחקר השוואתי של ישראל. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- רוזד, בתיה ואהרונביץ', יצחק. 2009. "מנהיגות מקומית בעיר ספר שולית בין הלאומי לגלובלי: המקרה של ערד." בתוך עיר ומדינה בישראל: שלטון מקומי בשנת ה-60. עורכים: אברהם בריכטה, ערן ויגודה-גדות וגיא פדה (עורכים). (קרב). ירושלים: כרמל, פרק ג'.
- רזין, ערן וחזן, אנה. 2006. חלוקת העושר המוניציפאלי בישראל: צמצום פערים בהכנסות הרשויות המקומיות. ירושלים: מכון פלורסהימר למחקרי מדיניות.
- רם, אורי. 1999. "בין הנשק והמשק: הפוסט ציונות הליברלית בעידן העולמקומי", בתוך "אתנאקרטיה" "ועולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, נייר עבודה מס' 12. עורכים: אורי רם ואורן יפתחאל. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 42-11.
- רם, אורי. 2007. הגלובליזציה בישראל. ירושלים: רסלינג.
- רשות החברות הממשלתיות. 2008. בכתובת האתר: <http://www.gca.gov.il/GCA>
- שנער, אמנון. 1972. אוקלוסיית ערד - דו"ח זמני. ירושלים: המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטה עברית.
- שנער, אמנון ומר, דבורה. 1979. "ערד: חזון ומציאות", בתוך: ארץ הנגב, אדם ומדבר. אליעזר שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים). אוניברסיטת תל אביב, באר שבע, שדה בוקר: הוצאה לאור של משרד הביטחון, עמ' 572-587.
- שנתון סטטיסטי לנגב. 2008. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- תושבים נגד מכרה פוספטים בערד. 2008. "שדות פוספטים בערד". בכתובת האתר: www.atzuma.co.il/petition/notosdebarir/1/0/175/
- תמ"א 35. http://www.mmi.gov.il/IturTabotData/tma_35.pdf/%2035
- ישראל 2020, תכנית אב לישראל בשנות האלפיים. 2000. צוות מחקר ותכנון בראשות אדם מזור. הוכן עבור משרדי הממשלה. מוסד שמואל נאמן והטכניון.
- "תזכיר להקמת יישוב עירוני חרדי חדש כסיף בצומת תל-ערד על פי תמ"מ 14/4". 2007. הוכן על ידי שולמית גרטל. ירושלים: קריית הממשלה, משרד הבינוי והשיכון, אגף תכנון ערים.
- Amin, Ash, Massey, Doreen and Nigel Thrift. 2003. *Decentering the Nation: A Radical Approach to Regional Inequality*. London: Catalyst Trust.
- Brenner, Neil and Theodore, Nik. 2002. Preface: From the "New Localism" to the Spaces of Neoliberalism. *Antipode* 34 (3): 341-347.

- Castree, Noel. 2004. Differential Geographies: Place, Indigenous Rights and 'Local' Resources. *Political Geography* 23: 133–167.
- Chen, Xiangming. 2006. "Beyond the Reach of Globalization: China's Border Regions and Cities in Transition". In *Globalization and the Chinese City*. Ed. Fulong Wu. Routledge, pp. 21-46.
- Cheru, Fantu. 2005. Globalization and Uneven Urbanization in Africa: the Limits to Effective Urban Governance in the Provision of Basic Services. *The Globalization Research Centre*: www.globalization-africa.org/papers/57.pdf
- Diamond, R. Derek. 1997. *Metropolitan Governance: It's Contemporary Transformation*. Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd.
- Foucault, Michel. 1991. "Governmentality." In *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Eds. Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller. Chicago: University of Chicago Press, pp. 87-104.
- Furniss, Elizabeth. 2005. "Imagining the frontier: comparative perspectives from Canada and Australia". In *Dislocating the frontier, Essaying the mystique of the outback*. Eds. Debora Bird-Rose and Richard Davis. ANU E Press, Canberra: The Australian National University, pp. 31-51.
- Goodhand, Jonathan. and Hulm, David. 1999. From Wars to Political Complex Emergencies: Understanding Conflict and Peace Building in the New World Disorder. *Third World Quarterly Rev.*, 20(1): 13-26.
- Gonen, Amiram. 1996. "Who to the Frontier?". In *Ethnic Frontiers in Israel: Prospectives in Development and Inequality*. Eds. Oren Yiftachel and Avinoam Meir. Boulder, Colorado: Westview Press, pp. 141-170.
- Gradus, Yehuda. 1996. "The Negev Desert: the Transformation of a Frontier into a Periphery". In *The Mozaic of Israeli Geography*. Eds. Yehuda Gradus, and Gavriel Lipshitz. Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press, pp. 321-334.
- Gunn, Simon. 2006. From hegemony to governmentality: changing conceptions of power in social history. *Journal of Social History*, 39(3): 705-720.
- Hobson, Jane. 1999. New Towns, the Modernist Planning Project and Social Justice the Cases of Milton Keynes, UK and 6TH October, Egypt. *Development Planning Unit UCL, Working Paper No. 108*: www.ucl.ac.uk/dpu/publications/working%20papers%20pdf/wp108.pdf
- Huxley, Margo. 2007. "Geographies of governmentality". In *Space, knowledge, power: Foucault and geography*. Eds. Jeremy W. Crampton, and Stewart Elden. Aldershot: Ashgate, 185-204.
- Korf, Benedikt. 2002. "Ethnicised Entitlements in Land Tenure of Protracted Conflicts: The Case of Sri Lanka." Presented at "The Commons in an Age of Globalisation," the Ninth Conference of the International Association for the Study of Common Property, Victoria Falls, Zimbabwe, June 17-21, 2002.
- Laborier, Pascal and Papadopoulos, Yannis. 2004. Understanding the relevance of ideas for governmentality: some conceptual and methodological reflections. Paper presented at the EPCR Workshop "Working With Ideology in a Post-Ideological Age". 13-18 April 2004, Uppsala, Sweden.
- Lithwick, Harvey and Gradus, Yehuda Eds. 2002. *Developing Frontier Cities: global perspectives -regional contexts*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- MacKinnon, Danny. 2000. Managerialism, governmentality and the state: a neo-Foucauldian approach to local economic Governance. *Political Geography* 19: 293–314.
- Massey, Douglas. S. and Fischer, Mary J. 2000. How segregation concentrates poverty. *Ethnic and Racial Studies*, 23 (4): 670–691.
- Meir, Avinoam and Zivan, Zeev. 1998. "The Socio-cultural Encounter in the Frontier: Jewish Settlers and Bedouin Nomads in the Israeli Negev Desert". In *Ethnic Frontiers and*

Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel. Eds. Avinoam Meir, and Oren Yiftachel. Boulder, Co.: Westview Press, pp.241-268.

Mitchell Dean. 1999. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* London: Sage Publications.

Peck, Jamie and Tickell, Adam. 2002. The Urbanization of Neoliberalism: Theoretical Debates - Neoliberalizing Space. *Antipode*, 34(3): 380-404.

Rose-Redwood, Reuben S. 2006. Governmentality, Geography, and the Geo-Coded World, *Prog Hum Geogr*, 30: 469-486.

Sandercock, Leoni. 1998. "Framing insurgent historiographies for planning". In *Making the Invisible Visible: a multicultural planning history*. Ed. Sandercock, Leoni. Berkeley/ Los Angeles/ London: University of California Press, 1-36.

Sorensen Tony and Epps, Roger. 1996. Leadership and Local Development: Dimensions of Leadership in Four Central Queensland Towns. *Journal of Rural Studies*, 12(2): 113-125.

Stewart Dona J. 1996. Cities in the Desert: The Egyptian New-Town Program *Annals of the Association of American Geographers*, 86 (3): 459-480.

Tzfadia Erez. 2005. Local Autonomy and Immigration: Mayoral Policy-making in Peripheral Towns in Israel. *Space and Polity*, 9(2): 167-183.

Yiftachel Oren. 1996. The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel, *Regional Studies*, 30 (5): 493-508.

Yiftachel Oren. 2006. *Ethnocracy: Land, Politics and Identities in Israel/Palestine*. Pennsylvania: Pen Press.

Yiftachel Oren. 2008. Epilogue: Studying Naqab/Negev Bedouins—Toward a colonial paradigm? *Hagar*, 8(2): 83-108.

רשימת מקורות לאיסוף מידע ונתונים

אתר העירייה - <http://www.arad.muni.il>

ערדניק - <http://aradnik.co.il>

ידיעות נגב – מקומון, ידיעות אחרונות

הצבי – שבועון מקומי

דרומי – אתר אינטרנט לדרום: <http://www.dromi.co.il/>

לדעת, אתר החדשות של הציבור החרדי.

<http://www.ladaat.net/yore.php?do=viewarticle&yoreid=36>

העיתונות היומית: הארץ, גלובס, מעריב NRG, ידיעות אחרונות, Ynet, CFO, NFC

אתרים "ירוקים": מגמה ירוקה, סביבה, נגב בר קיימא, אדם טבע ודין.

אתר כי"ל -

<http://b7prt05.iclfertilizers.com/irj/servlet/prt/portal/prtroot/com.sap.portal.navigation.portallauncher.anonymous>

אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

ראיונות עומק מובנים למחצה בחודשים מאי-אוגוסט, 2008: 4 ראשי העיר, מנכ"ל החברה הכלכלית, תושבים נגד שדה בריר, מנהלת המשרד להגנת הסביבה ערד-תמר, מנכ"ל מקומון "הצבי", מנהלות מחלקות הרווחה והקליטה וההתנדבות, השוטר המרכז את המשמר האזרחי בערד, מרכזי קשרי קהילה במפעל מוטורולה.